

На допомогу студентам, аспірантам,
викладачам та науковцям у царині права,
а також суддям, адвокатам, прокурорам
і працівникам публічної служби

ЛЕКЦІЯ:
**«ПРИНЦИП ЛЮДСЬКИХ ПРАВ —
ОДИН ІЗ ОСНОВОПОЛОЖНИХ ПРИНЦИПІВ
УКРАЇНСЬКОГО КОНСТИТУЦІЙНОГО ЛАДУ»***

С. ГОЛОВАТИЙ
*доктор юридичних наук,
член-кореспондент НАПрН України,
член Європейської Комісії
«За демократію — через право»
(Венеційська Комісія),
член Міжнародної асоціації
конституційного права (IACL-AIDC)*

Принцип *людських прав* зазначено у статті 3 розділу I Конституції України (Загальні засади). Він, поряд з іншими складниками тріади європейських цінностей — принципом *демократії* у статті 1 та принципом *правовладдя* (*верховенства права*) у статті 8, — виступає одним із засадничих принципів сучасного українського конституційного ладу.

Притаманний цьому принципіві *засадничий* (*основоположний, основотвірний*) для конституційної системи характер обумовлює і його структуру, і його змістове наповнення. До того ж не так його формальна позиційність у розділі I Конституції (хоча й цього вже було б достатньо, аби розуміти його відповідний статусний характер), як його матеріальна сутність надає йому схожості з іншими складниками тріади.

Як основоположний принцип він так само є підвалиною Конституції України як Зasadничого Закону (*Lex Fundamentalis*) і так само пронизує весь його текст. Як і принцип *демократії* та принцип *правовладдя*, він присутній у всіх інших розділах Конституції: висловлений чітко й виразно (*explicitly*) або ж непрямо, проте беззастережно (*implicitly*).

Принцип *людських прав*, як і два інших зазначених принципи, слід розглядати як *інтегральний* — такий, що містить у собі низку інших складників (елементів). Сукупно ж його слід сприймати як *системотвірний принцип*.

Як системотвірний *принцип людських прав* дає змогу отримати чіткі та однозначні відповіді на низку питань фундаментального значення. Ідеться про питання, що стосуються вітчизняного конституційного ладу загалом, конституційної теорії й практики щодо природи держави, а також природи взаємин між людиною і державою. Це, зокре-

* Лекція 30 із книги: Головатий Сергій. Про людські права. Лекції. — К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2016. — С. 660–688.

ма, такі питання: звідки походить держава? Що становить легітимну основу походження держави? Навіщо люди утворюють державу? Якою є мета кожного політичного установлення — тобто самої держави? Що є наслідком творення людьми політичного установлення як для самої держави, так і для кожного її владного інституту або її посадової особи? Що становить легітимну основу походження владних повноважень державних органів? Що є підґрунтям інших принципів української Конституції?..

Перелік такого штибу питань не є вичерпним. Утім, це не становить перешкоди, аби виокреmlювати найважливіші елементи цього принципу як *системотвірного* для української Конституції загалом.

Отже, з урахуванням: 1) системності формул українського засадничого акта (викладених у Конституції України як Засадничому Закону); 2) характеру недоліків, властивих частині формул стосовно людських прав, про що Венеційська Комісія вказала у своєму Висновку¹; 3) хибності, а тому неприйнятності й досі панівного у вітчизняній науковій доктрині позитивістського підходу до розуміння і викладу сутності людських прав та побудованої на цьому тлумачної діяльності вітчизняного органу конституційної юрисдикції в цій сфері — пропонується до уваги схема розуміння *людських прав* як одного із *системотвірних* принципів української Конституції, що подається нижче.

Пропоновану схему побудовано на тих формулах українського Засадничого Закону, що виразно свідчать про те, що Конституцію України слід сприймати як акт позитивного права, у якому втілено філософію *людських прав* як частину доктрини *природнього права*. Попри притаманні окремим формулам певні недоліки (зумовлені різними чинниками, зокрема і впливом юридичного позитивізму), маємо всі підстави вбачати у відповідних приписах українського Засадничого Закону процес перевтілення *людських прав* як однієї із тріади *європейських цінностей* в один із *основоположних принципів* сучасного українського конституційного ладу.

1. Стаття 3 Конституції — ядро української конституційної системи

Вивчивши питання щодо того, як у Західному світі (передовсім у Європі) юридична доктрина і судова практика тлумачать людські права, неважко дійти висновку, що ідейна спрямованість та нею обумовлена *архітектура* статті 3 Конституції України загалом укладаються у філософсько-юридичні рамки Західної доктрини права, заснованої на ідеях *природнього права*.

Утім, власне *архітектоніка* статті 3 вже дещо інакша, навіть унікальна. Її специфіку можна пояснити так: формулі частини першої статті 3 бракує гармонії у сполученні різних її структурних елементів. Рівною мірою це стосується взаємодії першої та другої частин статті 3 поміж собою. Тому є потреба в ґрунтовному дослідженні особливостей статті 3 українського засадничого акта як у питанні її *архітектури*, так і в питанні її *архітектоніки*.

1.1. Архітектура статті 3

За своєю концепцією стаття 3 Конституції в принципі містить усі неодмінні елементи, що є вихідними приписами сучасного конституціоналізму, сформованого за постулатами доктрини *природнього права*. Суголосно ідеології, на підставі якої в країнах Європи відбувався процес творення національних конституцій у період «нового конституціоналізму», закладені у статті 3 елементи дають чітке уявлення про низку важливих речей — про те, яке місце і роль відведено *людині* в суспільному існуванні; про те, яке місце і роль відведено *державі*, що утворюється як похідний інститут суспільного існування людини; про характер стосунків між *людиною* і *державою* в умовах суспільного стану людини.

Структурно стаття 3 Конституції має дві частини, кожна з яких містить декілька фундаментальних приписів. Усі приписи обох частин статті є взаємопов'язаними.

Фундаментального характеру частині першій статті 3 надають не всі, а лише певні її елементи, котрі — якщо їх вибудувати на підставі чинного тексту за принципом єди-

¹ Дос. CDL-INF (97)2.

ного логічного ланцюга — утворюють формулу такого стибу: «людина, її <...> гідність <...> визнаються в Україні найвищою <...> цінністю».

Як видно, така формула є істотно коротшою, ніж та, що міститься в тексті частини першої статті 3 Конституції. Такою вона стає завдяки тому, що з формули, котра є в чинному тексті, вилучено елементи, що стосуються, зокрема: *життя* людини, *здоров'я* людини, *честі* людини, *недоторканності* людини, *безпеки* людини. І найголовніше — із чинного тексту вилучено той її руйнівний елемент, котрий позначає людину як соціально цінність. Вилучення (із чинної редакції частини першої статті 3) таких елементів обумовлено тим, що вони порушують *архітектуру* всієї статті 3 (про це йтиметься докладніше далі).

Підставою визнавати фундаментальний характер за частиною другою статті 3 є те, що всі занесені до неї три формули (у вигляді трьох окремих речень) чітко вказують на те, що проголошена статтею 1 Конституції новопостала «суверенна і незалежна» держава (Україна) отримала міцне підґрунтя такого юридичного порядку, відповідно до якого *держава існує для блага людини*, а не людина — для держави.

Відповідно до приписів частини другої статті 3, підвалини українського конституційного ладу становлять такі принципи:

- 1) *права і свободи людини* (та їх гарантії) — як те, що становить *зміст і спрямованість діяльності держави*;
- 2) *держава* відповідає за свою діяльність *перед людиною*;
- 3) головним обов'язком *держави* є утвердження і забезпечення *прав і свобод людини*.

Загалом же цим трьом принципам українського конституційно-юридичного порядку відведено роль основи, що 1) *легітимізує* саму *державу*; 2) вказує на саме *призначення* держави; 3) визначає *головний обов'язок* держави. Такою основою виступають власне *людські права*, що цілком відповідає постулатам теорії *суспільного договору*, яка сама є логічним продовженням доктрини *природного права*.

Отже, якщо ретельно дослідити генеалогію всіх чотирьох наведених вище формул, що містяться у статті 3 (одна з них — скорочений варіант формули частини першої статті, а три інших — чинний текст формул частини другої цієї статті), то не випадає робити інший висновок, аніж такий: в основу архітектури всієї статті 3 Конституції покладено лінгвістичні формули, що в узагальнених формах виражають філософську сутність ідеї *Закону Природи*. Усе це — формули, що виразно присутні у вченнях античних мислителів (зокрема Платона, Аристотеля, Цицерона), на підставі яких надалі було сформовано *доктрину природного права* в працях основоположників ліберальної інтелектуальної традиції періоду XVII століття (передовсім Гуго Гроція, Самуеля Пуфендорфа, Джона Лока) та її продовжувачів у добу Просвітництва XVIII століття (зокрема Жан-Жака Руссо і Шарля-Луї Монтеск'є). Ще пізніше такі формули — уже як ідеї доктрини природного права — зазнали *первинної юридизації* в національних документах Американської та Французької революцій (зокрема в Декларації незалежності США 1776 р. та Французькій Декларації прав людини і громадянина 1789 р.), а відтак пройшли етап *вторинної юридизації* вже по Другій Світовій війні в міжнародних документах універсального рівня (передовсім у *Всесвітній Декларації людських прав 1948 р.* та двох відповідних Міжнародних Пактах 1966 р.).

Тому — не так формальна позиційність статті 3 у розділі I Конституції, як її особлива архітектура та відповідний цій архітектурі зміст чотирьох формул надають цій статті роль **засадничого принципу українського конституційного ладу**. Як *засадничий*, цей принцип пронизує весь текст Конституції України — він явно або приховано (але беззастережно) присутній у всіх її інших розділах. І відповідно — як *засадничий*, він є *інтегральним* та *системотвірним* принципом.

Інтегральна та системотвірна роль статті 3 проявляється щонайменше у двох площинах.

Перша — це *вся система конституційних приписів стосовно людських прав*. На вершині цієї системи — задекларовані в частині першій статті 3 *людина та її гідність*, що

конституційно проголошено як *цінність*. У цьому аспекті присутнє значення припису частини першої статті 3 українського засадничого акта («людина, її <...> гідність <...> визнаються в Україні найвищою <...> цінністю») є спільномірним із поняттям *людських прав* як *цінності* у системі тріади європейських цінностей. Завдяки саме такій своїй якості зазначений припис статті 3 слід сприймати, з одного боку, як *установчий принцип* усієї *системи основоположних прав*, що їх офіційно зафіксовано в тексті Конституції України (зокрема в розділі II), а з другого — як скерований до держави наказ, зміст якого в подальшому розкривають три формули, що містяться в частині другій статті 3, і який стисло можна висловити формулою: *держава існує для блага людини*. Із цієї формули однозначно випливає те, що немає іншого призначення держави, ніж одне-єдине — захист *людини (людської гідності)*. А звідси — висновок, що постає з цього логічного ланцюга: якщо держава не відповідає саме такому своєму призначенню, тоді неминуче може виникнути питання про реалізацію людиною (людьми) свого *природного права на повстання*. На завбачення виникнення такої ситуації в рамках українського юридичного порядку вітчизняний конституцієтворець — суголосно доктрині *природного права* — задекларував: «В Україні визнається і діє принцип верховенства права» (частина перша статті 8). Така наша національна конституційна формула — це втілення однієї з першодіючих ідей доктрини природного права, матеріалізованої в преамбулі *Всесвітньої Декларації людських прав 1948 р.* із метою протидії зневажанню людської гідності з боку держави:

«...аби людина не була змушена вдаватися до повстання як до останнього засобу порятунку від тиранії і гніту, надзвичайно важливо, щоб людські права було захищено правовладдям»².

Попри те, що в українському засадничому акті було зафіксовано цю важливу ідею та відповідну їй національну формулу, практика суспільного розвитку в Україні двічі (під час масового руху опору у 2004–2005 рр., відомого як Помаранчева революція, та у 2013–2014 рр. — як Революція Гідності) засвідчила невідповідність політичного режиму вимогам, що їх висувують обидва засадничі принципи українського конституційного ладу, які одночасно є і європейськими цінностями — принцип людських прав (стаття 3) і принцип *правовладдя* (стаття 8)³.

Якщо оперувати ідеєю *правовладдя* (верховенства права) як базовою, то можливим стає перехід до питання про ту другу площину, в якій проявляється інтегральна та системотвірна роль статті 3 як засадничого принципу українського конституційного ладу. Адже сама *ідея людських прав* невіддільна від *ідеї конституції* як такої. І ми можемо бачити, що в цьому аспекті інтегральний і системотвірний характер цієї статті добре втілено в приписах трьох формул, що містяться в її частині другій. Сукупно ці три приписи є чітким відображенням однієї із класичних формул Французької Декларації прав людини і громадянина 1789 р., що вказують на органічний зв'язок між ідеєю людських прав та ідеєю конституції *per se* і на його нерозривний характер. Відома класична формула промовляє:

² *Universal Declaration of Human Rights* // G.A. Res. 217A (III), U.N. Doc. A/810, at 71 (1948) (преамбула, пункт 3).

³ У цьому аспекті можна згадати публікацію, присвячену саме питанню *природного права на повстання*. У ній поза увагою залишилась принципово важлива роль формули частини першої статті 8 Конституції, котра, як цілковите втілення одного з найважливіших постулатів Декларації ООН 1948 р., виступає найголовнішим національним юридичним інструментом запобігання деспотії. Розглядаючи *право народу на повстання* передовсім у площині явища «масових заворушень» (і, за типовим для юридичної доктрини і практики радянського зразка підходом, розглядаючи «масові заворушення» як «продовження політики у крайніх, позалегалних формах», або як «політичний конфлікт деструктивного характеру», що «може перерости у небезпечні прояви суспільного протистояння типу <...> масових безпорядків кримінального характеру»), автор убачає в такому *праві народу* «конфлікт категорій легальності і легітимності», який, на його погляд, є «лише зовнішньою оболонкою конфлікту концепції юридичного позитивізму та принципу верховенства права». На жаль, не поміченим лишилося те, що в Конституції України якраз і зафіксовано *право народу на повстання*, хоча й *опосередковано* — через формулу частини першої статті 8. — Див.: *Джунь В. До питання про право народу на повстання проти деспотизму // Право України. — 2014. — № 11. — С. 145–151.*

«Суспільство, в якому гарантію прав не забезпечено або поділу влади чітко не зафіксовано, не має конституції»⁴.

Отже, саме триєдиний характер формул, що містяться в частині другій статті 3 Конституції, обумовлює структуру української політичної організації, вибудовуючи її на засадах поділу державної влади (тобто розподілу владних повноважень між її головними інститутами) відповідно до класичної концепції, що постала в рамках доктрини *природного права* (стаття 6 Конституції). Такий поділ, своєю чергою, як відомо, є складовою іншої добірки засадничих принципів українського конституційного ладу — принципу *демократії*, проголошеного статтею 1 Конституції. Відповідно до цього визначену Конституцією України всю систему органів державної влади, установлену приписами розділів IV, V, VI, VII, VIII, X, XI, XII Конституції, підпорядковано тій меті та тим завданням, що виступають як *головний обов'язок держави*. Цей обов'язок поширюється на всіх, хто виконує державні функції, тобто на законодавчу, виконавчу та судову владу, а також на органи місцевого самоврядування. Особливу роль у виконанні державою свого головного обов'язку, визначеного в частині другій статті 3, покладено на органи правосуддя (розділ VIII) та орган конституційної юрисдикції (розділ XII) як органи, покликані бути найдієвішим інституційним інструментарієм виконання вимог *правовладдя*, проголошеного частиною першою статті 8.

У викладеному вище розумінні статтю 3 Конституції України, яка становить *засадничий* принцип українського конституційного ладу з відведеною йому роллю *інтегрального* та *системотвірного* принципу, слід сприймати як таку, що за своєю архітектурою загалом відповідає Західній традиції права. Утім, такого не можна сказати про архітектоніку статті 3.

1.2. Архітектоніка статті 3

Особливістю українського досвіду в «одомашненні» норм міжнародного права стосовно людських прав (їх «конвертації») в рамках національного конституцієтворення є декілька негативних аспектів, обумовлених невдалим формулюванням частини першої статті 3.

Формула, що міститься в чинному тексті частини першої статті 3, істотною мірою стоїть на заваді гармонійному сполученню всіх чотирьох формул, що входять до статті 3 загалом, у єдине ціле — у те, чому належить бути *засадничим* принципом українського конституційного ладу (із виконанням ролі *інтегрального* та *системотвірного* принципу), що є відтворенням однієї компоненти із тріади європейських цінностей, чим є *людські права*.

Саме через недосконалість формули частини першої вся стаття 3 загалом набула вади фундаментального характеру — її властива дихотомія. Будучи системною, така дихотомія проявляється двома шляхами: внутрішньо — всередині самої формули (тобто в рамках частини першої статті 3) та зовнішньо — через явну суперечність між цією формулою та приписами частини другої статті 3.

Якщо брати внутрішній аспект дихотомії, то її неминуче спричиняє той набір понять, що їх вітчизняний конституцієтворець із невідомих причин заніс до одного й того самого ряду елементів, проголошених як «найвища цінність». Відповідно до такого замислу, «найвищою цінністю» в Україні у вигляді переліку однорідних елементів проголошено: 1) *людину* як таку; 2) *життя і здоров'я* людини; 3) *честь і гідність* людини; 4) *недоторканність і безпеку* людини.

Добір цих елементів є доволі еkleктичним, а його однорідний характер не має під собою ґрунту. Через низку причин усю формулу частини першої статті 3 слід визнати загалом неадекватною.

У чому ж полягає її неадекватність?

Передовсім, лінгвістично немає однозначності в тому, чим є «найвища цінність» за конституційною формулою частини першої статті 3. Це утворене множиною елементів єдине ціле, що виступає як їх *сукупність*? Чи це те, що поширюється на кожний *окремий*

⁴ *The Declaration of the Rights of Man and the Citizen*. August 26, 1789 (стаття 16).

елемент, занесений до перерахованої множини? Зрозуміло, що лінгвістична неоднозначність спричиняється до різних юридичних наслідків: або ми маємо справу з «найвищою цінністю», якою випадає сприймати не кожен з окремих наведених у формулі елементів (приміром, «людину», «її життя» або «її гідність» тощо), а лише як *сукупність* усіх елементів — і тоді в наслідку маємо, що множина (елементів) сукупно творить ціле (як «цінність»); або ж маємо справу з випадком, коли за «найвищу цінність» слід сприймати кожен з елементів, уключених до цієї формули, тобто і саму «людину», і «її життя і здоров'я», і її «честь і гідність», і її «недоторканність і безпеку».

Якщо ж, приміром, ідеться про другий наслідок (коли маємо справу з «найвищою цінністю» у вигляді кожного окремих взятого елемента), то навряд чи слід доводити відсутність жодних підстав, аби можна було ставити знак рівності між самою людиною як невіддільною частиною *Всесвіту* (тобто тією, що перебуває в органічному зв'язку з *Космосом* або є органічним елементом *Природи*) — з одного боку, та всіма іншими наведеними у формулі елементами (явищами), позначеними як *життя, здоров'я, честь, гідність, недоторканність, безпека* (людини) — із другого.

Окрім того, явно проблематичним видається здвоєння окремих елементів, віднесених до категорії «найвищої цінності», наслідком чого є утворення трьох спарених понять: «життя і здоров'я» (людини), «честь і гідність» (людини), «недоторканність і безпека» (людини). На мою думку, жодна з цих трьох спарених конструкцій не має підґрунтя в рамках формули частини першої статті 3.

Уживання словесної конструкції, що виступає як *пара*, передбачає певні очікування, що виникають у свідомості адресата, зокрема: а) складники цієї *пари* мають спільні змістові елементи, що є підставою для їх поєднання в парній конструкції, тобто вони є в певному сенсі однорідними або однопараметричними; б) складники цієї *пари* є нетотожними за змістом, отже, їх поєднання в парній конструкції має комунікативний сенс.

У нашому випадку три термінологічні пари — якщо ставитися до них як до *юридичних* категорій — не цілком відповідають таким очікуванням.

Окрім усього іншого, досить відкритим залишається питання: а чи всі із складників кожної із трьох пар є тим, що належить до категорії *людських прав*?

З огляду на те, що низка порушених вище питань потребує з'ясування, варто зупинитися на аналізові кожної з пар докладніше.

1.2.1. Пара «життя і здоров'я» (людини)

Зрозуміло, що кожен із складників цієї пари належить до категорії *людських прав*. Кожний із них набув розвитку в розділі II Конституції у вигляді конституційних гарантій, відповідно, як *право на життя* (згідно з приписами статті 27 визнано за *кожною людиною* та покваліфіковано як «невід'ємне») та як *право на охорону здоров'я* (згідно зі статтею 49 так само визнано за *кожною людиною*, хоча в частині медичного обслуговування вона стосується лише *громадян України*). Утім, чи можемо ми сказати, що «право на життя» і «право на здоров'я» в контексті частини першої статті 3 — це *два однорідні* елементи, що в парі складають *єдине ціле*? Звісно, ні. Чи можна сказати, що «право на життя» та «право на здоров'я», будучи спареними, утворюють юридичну категорію, що становить предмет, який складається з *однакових частин*? Звісно, ні. Про *симетрію* тут так само не випадає вести мову. Окрім того, і «право на життя», і «право на здоров'я» можна вважати *однаковими* складниками здвоєного поняття лише за однією підставою — за їхньою належністю до загальної категорії прав людини. Однак в іншому (найістотнішому) — за їхньою природою — вони не можуть належати до однієї пари як юридичної категорії. Доказом того є *Міжнародний білль прав: право на життя* відповідно до його юридичної природи міститься в Міжнародному Пакті про громадянські й політичні права 1966 р., котрий, як уже зазначалося в одній із лекцій вище, містить каталог так званих «класичних прав», що походять *від класичного ліберального конституціоналізму*, вони відомі як власне природні права, або ж «традиційні», «негативні», «невідокремні», «невідчуженні» тощо. Натомість *право на здоров'я* є одним із тих прав, котрі через іншу свою юридичну природу було включено до Міжнародного Пакту про

соціальні, економічні й культурні права 1966 р., що, як зазначалося вище, містить комплект так званих «позитивних прав», юридична сутність яких є відмінною від категорії «негативних прав» («природних») головним чином через те, що вони не надаються до судового захисту *безпосередньо* — не потребуючи звернення до актів звичайного законодавства.

Як бачимо, властива *Міжнародному біллю прав* загалом дихотомія між двома групами прав («негативними» і «позитивними») є явною в такій здвоєній категорії, якою в тексті українського засадничого акта постає пара «життя і здоров'я» (людини).

У цьому зв'язку варто замислитися над таким: хіба за такої очевидної дихотомії є рація виставляти «життя» і «здоров'я» як *однорідні* елементи — і в контексті формування на їх підставі цієї пари, і в контексті визнання їх «найвищою цінністю»? І головне — хіба можуть такі два елементи («життя» і «здоров'я») стояти в одному ряду з *людиною*, дозволяючи вже всі три елементи («людину», «її життя» та «[її] здоров'я») сприймати в контексті визнання «найвищої цінності» не інакше як однорідні юридичні категорії (тобто як однопараметричні)? Гадаю, ці запитання є риторичними.

1.2.2. Пара «честь і гідність» (людини)

Досить сумнівною і не менш проблематичною (хоча й дещо з іншого погляду) видається наявність у формулі першої частини статті 3 і такої спареної категорії.

На відміну від попередньої пари («життя і здоров'я»), у якій обидва її складники пов'язані передовсім із фізичним станом людини, тут складниками («честь і гідність») виступають речі, що у своїй основі є категоріями моралі. Ніхто не заперечує, що ці дві моральні категорії (як і з попередньої пари — фізичні) також на відповідній стадії розвитку людства стали юридичними. А от чи обидві вони належать до юридичної категорії *людських прав* — питання, над яким слід добре поміркувати.

Незаперечним є факт, що нині в будь-якій цивілізованій державі *людина* (як суб'єкт юридичних стосунків) має відповідні можливості захистити і *честь*, і *гідність*. Але водночас, як виявляється (і дехто може сприймати це за парадокс), ми не побачимо ні поняття *честь*, ні поняття *гідність* у жодному переліку конкретних людських прав, що містяться в міжнародних інструментах стосовно цього предмета. Таких понять у вигляді *конкретного людського права* немає ані у *Всесвітній Декларації людських прав 1948 р.*, ані в обох *Міжнародних Пактах 1966 р.*, ані в укладених у подальшому на їхній основі міжнародних конвенціях (універсального або регіонального рівня). Натомість сучасні національні юридичні системи передбачають засоби захисту людиною і *честі*, і *гідності* в рамках цивільного та кримінального судочинства.

Коли йдеться про *честь* як предмет захисту за допомогою юридичних засобів у рамках національного правопорядку, то щонайперше мову ведуть про добру, незаплямовану репутацію людини, її авторитет і чесне ім'я. Дуже часто в таких аспектах *честь* отожднюють із *гідністю* (особливо коли йдеться про професійну честь). І не випадково — адже ці два поняття мають спільне філософське підґрунтя, що саме спирається на високі моральні принципи. Але на цьому, певно, й вичерпується спільність, властива цим двом явищам за їхніми філософськими коренями та за юридичними засобами захисту їх у рамках національних юридичних систем.

За своєю юридичною сутністю поняття *честь* та *гідність* відмінні одне від одного. І їх принципова різниця добре помітна на тлі юридичного аналізу саме другого поняття — *гідність*. Якщо поняття *честь* узагалі не належить до загальної категорії *людських прав*, то *гідність* — попри свою відсутність (як конкретне право особи) в переліку будь-якого з міжнародних інструментів стосовно людських прав — виконує засадничу роль у всій їх системі. Тому це поняття як юридична категорія варте окремого і докладного аналізу (це буде подано дещо нижче).

1.2.3. Пара «недоторканність і безпека» (людини)

Складники цієї пари входять до системи *людських прав*. Причому обидва мають стосунок до тих речей, що передбачені каталогом так званих «класичних прав», котрі є власне *природними правами*, що інакше відомі як «традиційні», «негативні», «невідок-

ремні», «невідчуженні» тощо. А той каталог — це Міжнародний Пакт про громадянські й політичні права 1966 р.

Як бачимо, тут уже ситуація насправду краща, якщо її порівнювати з тією, що стосується першої пари («життя і здоров'я») із властивою їй дихотомією, зумовленою тим, що складник «життя» належить до каталогу «негативних» прав, а складник «здоров'я» — до каталогу «позитивних» прав. Але навіть це не рятує ситуації загалом, причиною чого є низка обставин.

Щонайперше: обидва поняття — і «недоторканність» (людини), і «безпека» (людини) — є комплексними категоріями, що охоплюють не одне, а кілька конкретних прав (людини) з каталогу «негативних». Так, у *Міжнародному Пакті про громадянські й політичні права 1966 р.* до переліку конкретних прав стосовно *фізичної недоторканності особи* входять, зокрема: «право на життя» як «невідокремне право кожної людини» (стаття 6), «свобода від катування або жорстокого, нелюдського або такого, що принижує гідність, поводження чи покарання» (стаття 7), «свобода від рабства» (стаття 8). А до прав стосовно *безпеки особи* (в контексті її свободи) належать передбачені статтями 9, 10, і 11 Пакту, зокрема: «свобода від свавільного арешту і свавільного затримання» та низка прав у контексті *habeas corpus*. Увесь цей комплекс прав, що гарантують і *недоторканність*, і *безпеку особи* (як елемент частини першої статті 3), набув розвитку в розділі II Конституції у вигляді конституційних приписів низки статей. Так, у статті 27 йдеться про *невід'ємне право на життя*; у частині другій статті 28 майже дослівно відтворено формулу статті 7 Міжнародного Пакту; у статті 29 гарантовано *право на свободу та особисту недоторканність*, а також зафіксовано низку прав особи та низку конкретних обов'язків держави, що впливають із категорії *habeas corpus* (заборона свавільного арешту та утримування під вартою; уможливлення позбавлення волі лише на підставі вмотивованого рішення суду та відповідно до визначеної законом процедури; встановлення гранично допустимого періоду утримування особи під вартою — не більше 72 годин, упродовж якого суд повинен перевірити законність затримання; право затриманої особи оскаржити в суді своє затримання тощо).

Визнаючи взагалі як позитивну саму практику українського «одомашнення» приписів статей 6–11 Пакту (це знайшло відображення у відповідних їм приписах статей 27, 28 і 29 Конституції України), усе-таки не можна не звертати увагу на те, що саме спричиняє неадекватність архітекtonіки статті 3 загалом, а в конкретному випадку — у формулі, що міститься в її частині першій.

У цьому контексті така неадекватність убачається принаймні у двох аспектах. По-перше, це те, що виведений на рівень *найвищої цінності* такий елемент, як *життя* (людини), присутній у цій формулі двічі: перший раз — явно (через пару: «ї життя і здоров'я»), другий — приховано (через пару: «[ї] недоторканність і безпека», у якій *право на життя* входить до низки конкретних прав особи, що впливають із поняття «фізична недоторканність особи»). По-друге, немає жодної логіки в тому, що конструкція формули частини першої статті 3 екстраполює лише до кількох із каталогу конкретних «негативних прав»; адже *Міжнародний Пакт про громадянські й політичні права 1966 р.* містить перелік прав у статтях 6–27 Пакту, тоді як термінологічна пара — «недоторканність і безпека» (людини) — охоплює лише права, передбачені статтями 6–11 Пакту.

На мій погляд, найкращою опцією стосовно формули частини першої статті 3 було б те, якби взагалі не торкатися питання конкретних прав, а натомість обмежитися лише тими категоріями і поняттями, які, власне, й обумовлюють засадничий характер усієї статті 3 для системи українського конституційного ладу та її центральне положення в системі конституційних приписів стосовно людських прав. Із усього загалу таких категорій (понять), що є в чинному тексті, слід було б обмежитися лише двома — ключовими: перше — *людина* (її *гідність*), друге — *цінність*. Як результат, формула могла би бути такою, що проголошувала б лише людину (якій *внутрішньо властива гідність*) *найвищою цінністю*. Решті ж понять, як-от: «ї життя і здоров'я», «честь і гідність», «недоторканність і безпека», «соціальна» — не мало би бути місця у формулі частини першої статті 3 Конституції. Бо решта руйнує не тільки власну архітекtonіку цієї формули, а й архітекtonіку всієї статті 3 загалом.

Осібню слід зупинитися на тому, що не тільки є надзвичайно шкідливим для архітектоніки самої статті 3, а й (виходячи з практики українського конституційного досвіду) виконує руйнівну роль як стосовно всієї системи людських прав, що міститься в нашому Зasadничому Законі, так і стосовно всієї української Конституції загалом. Такий руйнівний характер має поняття «соціальна», до якого при творенні українського Зasadничого Закону вдалися у стосунку до *людини*, внаслідок чого виникла конституційна формула, відповідно до якої в Конституції України *людина* постала як «найвища цінність», утім, як *соціальна*.

Тут варто пригадати, що Венеційська Комісія визнала цю формулу однією з істотних хиб українського засадничого акта⁵. Чому ж Венеційська Комісія не сприйняла такої української формули? З'ясування цього питання неминуче виводить на потребу в аналізі вже усталеного в міжнародному праві та в національній конституційній практиці багатьох країн такого поняття, як «людська гідність».

1.3. Людська гідність як цінність — утім, не «соціальна»

Темі *людської гідності* з її докладним аналізом було присвячено попередньо дві лекції (див. Лекцію 22 і Лекцію 23). Утім, розгляд цього питання в контексті українського юридичного порядку потребує повернення до неї та стислого поновлення в пам'яті раніше сказаного.

Отже, як у політичній, так і у філософській літературі концепції *людських прав* та *людської гідності* розглядаються як переплетені між собою.

Усталене натепер у вжитку поняття «людська гідність» (*human dignity*) — це концентрована лінгвістична форма вираження самої сутності ідеї про *Закон Природи* (або про *природне право*).

Сучасна юридична словосполука «людська гідність» («*human dignity*») утворилася на основі розмаїття тих формул, що в різний історичний період здобули своє утвердження в низці засадничих документів міжнародного права: у преамбулі *Статуту ООН 1945 р.*; у преамбулі *Всесвітньої Декларації людських прав 1948 р.*; у преамбулах *Міжнародного Пакту про громадянські й політичні права 1966 р.* та *Міжнародного Пакту про економічні, соціальні й культурні права 1966 р.*

Від часу своєї появи в найпершому із згаданих вище документів поняття «людська гідність» стало центром не тільки в цих міжнародних інструментах стосовно людських прав, а й у багатьох сучасних національних конституціях. Але, як свідчить вітчизняна практика, воно дещо загубилось в еkleктичному наборі тих елементів, із яких складається конституційна формула частини першої статті 3. Одну з причин цього можна вбачати в недостатньому на час творення української Конституції розумінні глибинної філософії, що її було закладено в засадничий із цієї ділянки документ — *Усесвітню Декларацію людських прав 1948 р.*

Декларація ООН 1948 р. — це перший юридичний документ у світі, в якому було зафіксовано спадкову лінію ідеї *невідокремних (природних) прав* і прокладено місток між філософією вступної частини Декларації незалежності США 1776 р. та майбутнім новим світовим порядком на підставі Статуту ООН 1945 р., результатом чого стало офіційне проголошення на світовому рівні *концепції людяності*.

Відображена в Декларації *концепція людяності* — це синтез ідей та цінностей, що є прямими паростками величних ідей доби Просвітництва та практичних здобутків Американської і Французької революцій.

Що в документах доби Просвітництва, що у Всесвітній Декларації 1948 р. — єдина філософія, яка виражає віру в нерозривну єдність між *людиною і людством*, між Природою і силою Розуму та моралі.

Особливістю як тексту самої Декларації, так і подальших інструментів міжнародного права (включно з Європейською Конвенцією з людських прав 1950 р.), є те, що поняття «людська гідність» не здобуло статусу *окремого права* в усій системі людських прав.

Однак і національна юридична практика в окремих державах, і тлумачна діяльність Європейського Суду в Страсбурзі, базуючись на аналізові приписів саме Всесвітньої

⁵ Doc. CDL-INF (97)2.

Декларації ООН 1948 р., пояснюють сутність поняття *людської гідності* через юридичне розуміння його як *цінності*. Осмислення змісту Декларації дозволило побачити в її приписі про *гідність кожної людини* (стаття 1) юридичну якість *засадничої цінності*.

Міжнародний Пакт про громадянські й політичні права та Міжнародний Пакт про економічні, соціальні й культурні права (з посиланням на визнану в Статуті ООН «за всіма членами людської родини властиву їм гідність та наявність у них рівних і невідчужених прав») надають ще більше підстав тлумачити *гідність як засадничу цінність*.

Утім, найкращим прикладом трактування *гідності як засадничої цінності* в системі юридичного порядку царини людських прав є національна конституційна практика, у рамках якої *гідності* надається більшої ваги, ніж коли б вона була лише одним із перерахованих (конкретних) прав. Адже різноманітні формули стосовно *людської гідності* посідають найвище місце в сучасних національних конституціях, у яких на передній план висунуто приписи, що визначають конституційний лад певної держави.

Національний досвід Німеччини є найпоказовішим прикладом щодо цього. Відразу ж по Другій Світовій війні там *гідність людини* було покладено в основу легітимності нової за сутністю держави та нового за сутністю її юридичного порядку, в рамках якого *людську гідність* було введено на рівень *конституційної цінності* в тексті Зasadничого Закону (*Grundgesetz*) 1947 р.

Саме так пояснює юридичну сутність поняття *людської гідності* і сучасна німецька наукова доктрина. А офіційна німецька конституційна доктрина, представлена позицією Федерального конституційного суду (ФКС) Німеччини, чітко визнала, що *гідність людини* — це «установчий принцип у системі засадничих прав»⁶. На підставі цієї тези ФКС у подальшому постановив, що «центром порядку, встановленого Зasadничим Законом, є цінність та гідність особи, що діє як член вільного суспільства на основі свободи самовизначення...»⁷.

Суголосною в цьому питанні є й позиція Суду Справедливості Європейських Спільнот (у Люксембурзі): *людська гідність* розглядається як «інтелектуальне ядро всієї культури людських прав»⁸.

Поновивши в пам'яті базові елементи теоретичного підходу до розуміння юридичної сутності *людської гідності* у світлі сучасної Західної доктрини і практики, поміркуймо над таким: а чи дозволяють відповідні приписи Конституції України сприймати поняття «людська гідність» співзвучно із Західною традицією? Ідеться про формули, що містяться в частині першій статті 3 та в частині першій статті 28, у яких в обох згадується це поняття.

Як уже зазначалося вище, у формулі першої частини статті 3 поняття *людської гідності* віднесено до категорії «соціальної цінності», а не до того, що визначає онтологічний статус людини. До цієї ж категорії «соціальної цінності» рівнозначно віднесено і саму *людину*. Отже, доки з частини першої статті 3 Конституції України не буде вилучено термін «соціальна» у словосполученні «соціальна цінність» (у стосунку до самої *людини* та до її *гідності*), доти існуватиме формальна перешкода для того, аби можна було в рамках українського юридичного порядку *людську гідність* сприймати аналогічно до німецького конституційного досвіду — як «право прав», як «вершину всієї системи основоположних прав», тобто як *установчий принцип усієї системи засадничих прав*.

Тому надання *людині* та її *гідності* якісної характеристики, що впливає з поняття «соціальна цінність», не випадає сприймати інакше, аніж пряме занесення до українського Зasadничого Закону тієї червоної лінії, котра неодмінно, систематично і системно, руйнує загально філософсько-юридичну спрямованість статті 3, попри те, що зміст статті переважно відповідає Західній традиції, заснованій на теорії *природнього права*. При цьому слід усвідомлювати, що така червона лінія має марксистське походження⁹.

Хоча вплив марксизму на поняття людських прав уже майже занепав, а його філософський наслідок згас, яскравим прикладом того, що згас він усе-таки не до кінця,

⁶ BVerfGE (collection of decisions of the Federal Constitutional Court/FCC), 87, 209, 228 (1992).

⁷ BVerfGE 65, 1, 41 (1983).

⁸ *Christian Tomuschat*. Human Rights: Between Idealism and Realism. — 2. ed. Reprinted. — (Collected courses of the Academy of European Law; 13, 1). — Oxford [u.a.]: Oxford University Press, 2009. — P. 3.

⁹ Див. докладніше про це в Лекції 10.

є горезвісний припис частини першої статті 3 Конституції України про *людину* та її *гідність* як «соціальну цінність». І це, на превеликий жаль, не єдиний приклад явної присутності в українському Зasadничому Законі ідей та юридичних формул, що свого часу їх висунув марксизм та які було покладено в основу колишнього тоталітарного (комуністичного) режиму.

До марксистської спадщини належить також і формула, що міститься у статті 23 Конституції України: «кожна *людина* <...> має *обов'язки* перед суспільством, в якому забезпечується вільний і всебічний розвиток її особистості»¹⁰. Цей припис є відтворенням однієї з провідних ідей теорії політичного абсолютизму. Поняття саме *обов'язку людини*, а не *її прав*, є вихідним пунктом політичної думки основоположника цієї теорії — Томаса Гобса. Цей автор у передмові до однієї з класичних праць (*De Cive*) чітко зауважував, що в ній міститиметься опис саме *обов'язків*, що покладаються на *людей*: «передовсім — як на *людей*, відтак — як на підданих, і наостанок — як на християн»¹¹.

Слід добре усвідомлювати (роблячи з цього відповідні висновки), що Томас Гобс своїм ученням заклав підвалини доктрини, відомої як «юридичний позитивізм». Як уже зазначалося, саме цю доктрину брали й досі беруть на озброєння тоталітарні та авторитарні режими, що виступають суттю державного абсолютизму. Класичний юридичний позитивізм відкидає будь-яке *апріорне* джерело прав. Натомість стверджує, що все, що стосується влади, повноважень, компетенції або обов'язків, походить від приписів держави та її посадових осіб. У рамках позитивістської теорії джерело *людських прав* міститься лише в актах законодавства з доданими до нього санкціями. І, власне, саме про це йдеться в більшості підручників і навчальних посібників, що повсюдно використовуються в навчальному процесі в українських школах права.

Протилежна юридичному позитивізму доктрина — *природнього права* — заперечує наявність у *людини* обов'язків перед суспільством. Адже *люди* в множині — це і є *суспільство*. Теорія природнього права вбачає в природній якості людини товариську спонуку — відповідно до «*наказу справедливого розуму*» — жити в мирі й гармонії з іншими (її подібними) людьми. Людина, як *суверенна особа*, не може пов'язати сама себе юридичним обов'язком. Покидаючи *природній стан* і входячи у *стан суспільний* (шляхом об'єднання із собі подібними *суверенними особами* — у такий спосіб творячи *суспільство*), людина не втрачає своєї «природньої» свободи і решти своїх «природніх» *прав* (на життя, безпеку, власність тощо), бо ці права належать виключно їй, і нікому більше. Отже, вислідом теорії *природнього права* стала теорія *природніх прав* (суверенної особи), що найтісніше пов'язана з поняттям «*людські права*» та сучасним їх розумінням.

Систему приписів стосовно людських прав у Конституції України — за певними винятками — сформульовано відповідно саме до такого їх розуміння. Серед тих же приписів, що становлять винятки, — означені вище окремі елементи формул, що містяться у статті 23 та в частині першої статті 3. Наявність цих винятків лише підкреслює присутність у Конституції України елементів доктрини юридичного позитивізму, тоді як стаття 3 загалом сконструйована на філософсько-юридичному підґрунті доктрини природнього права (про це йшлося вище), красномовним свідченням чого є припис частини другої статті 3, у якому всі три її формули є елементами доктрини природнього права (про це також уже наголошувалося вище). Утім, найпереконливішим доказом того, що закладена в Конституції України концепція людських прав загалом витримано в параметрах учення про природне право, є приписи, ухвалені в розвиток приписів частини другої статті 3 вже в наступному розділі Конституції — у статті 21 та в першій частині статті 28.

Що ж стосується припису першої частини статті 28 («кожен має право на повагу до його гідності»), то він так само потребує глибокого осмислення. Передовсім уже через те, що його формула скеровує до сприйняття *людської гідності* як одного з *прав* особи, а не як *зasadничої цінності*. Цим створюється певна дихотомія між приписом частини першої статті 3 (*людська гідність* представлена тут як *цінність*) та приписом части-

¹⁰ У наведеній цитаті курсив мій. — С. Г.

¹¹ *Thomas Hobbes. De Cive / The English version entitled in the first edition «Philosophical Rudiments Concerning Government and Society» (a critical edition by Howard Warrender. — Repr. — Oxford: Clarendon Press, 1987. — P. 29 (курсив мій. — С. Г.).*

ни першої статті 28 (*людська гідність* є одним із суб'єктивних прав). Окрім того, потребує відповіді також і питання про те, чи українське *повага* (у стосунку до окремого суб'єктивного права) є підходящим, аби словесно виразити поцінування *людської гідності* як *засадничої цінності*. Чи не є лексема *повага* заслабкою для цієї мети? Адже, як подає тлумачний словник української мови, основним значенням слова «*повага*» є: «почуття шани, прихильне ставлення, ґрунтується на визнанні чийх-небудь заслуг, високих позитивних якостей когось, чогось // вияв цього почуття». Тому таке слово й уживається, головним чином, у разі засвідчення поваги однієї людини до іншої, наприклад, як формула ввічливості наприкінці листа до кого-небудь. Очевидно, що для юридичного вжитку таке слово не є підходящим, а тим паче — стосовно *цінностей*.

2. Права і свободи людини в Конституції України — це юридизовані природні права

Якщо пройтися всією системою конституційних приписів, що прямо або опосередковано стосуються *системи людських прав*, то постає парадоксальне явище: з усієї їх множинності, яку становлять приписи не менше як 56 статей Конституції, зокрема: статей 3, 8, 17, 21–64, 85, 92, 101, 102, 104, 116, 119, 138, 157, *лише приписи частини другої статті 3 та приписи статті 21 і статті 23 перебувають у повній гармонії* (як загальні приписи).

Шість формул, що містяться у вказаних приписах, сукупно є концентрованим вираженням сутності доктрини *природнього права* та похідної від неї доктрини *природніх прав*. Можна сказати, що ці шість формул мають спільний стержень, завдяки якому їх разом можна розглядати як єдине ціле. А отже, структурно всі вони — як єдине ціле — мали би бути виписаними в розділі I Конституції (Загальні засади).

Ключем до розуміння цих приписів як єдиного цілого є такі поняття, як «*людська гідність*» та «*права і свободи людини*». Саме завдяки цим поняттям є можливість тлумачити зміст приписів частини другої статті 3 та приписів статті 21 як *єдиного концептуального цілого*, що базується на трьох принципового значення постулатах доктрини *природнього права*: 1) *гідність* притаманна людині за природою; 2) під поняттям «права і свободи людини» слід розуміти *природні права*; 3) тим, що становить легітимність будь-якої державної влади, є *людські права*.

Отже, по-перше: не має бути жодних сумнівів у тому, що обидва приписи статті 21 Конституції України — «усі люди є вільні і рівні у своїй гідності та правах» (частина перша); «права і свободи людини є невідчужуваними та непорушними» (частина друга) — є відтворенням тих формул, за допомогою яких було здійснено первинну (на національному рівні) та вторинну (на міжнародному — універсального характеру — рівні) *юридизацію* ідей *природнього права*; у цьому зв'язку варто пригадати відповідні формули з текстів Декларації незалежності США 1776 р. («Ми виходимо з очевидності таких істин, що всіх людей створено рівними, і що їхній Творець наділив їх певними невідокремними правами...»), Французької Декларації прав людини і громадянина 1789 р. («Люди народжуються і залишаються вільними і рівними в правах...»), Усесвітньої Декларації людських прав 1948 р. («визнання вродженої гідності та рівних і невідокремних прав за всіма членами людської родини становить основу свободи, справедливості та миру у світі»).

Тож маємо всі підстави стверджувати: приписи статті 21 Конституції України цілком укладаються в класичну концепцію «прав людини», що існувала від часів Просвітництва XVIII століття — допоки не була зафіксована в тексті *Всесвітньої Декларації людських прав 1948 р.* Тому приписи статті 21 не можна сприймати інакше, ніж у рамках того смислу *людських прав*, який було втілено в Декларації ООН у такому розумінні:

1) усі людські істоти мають певні *невідокремні та невідчуженні права* просто на тій підставі, що вони є *людьми*, а не тому, що вони є членами суспільства;

2) такі *невідокремні та невідчуженні права*, що їх мають усі людські істоти, розуміються як ті, що походять від самої *людської природи*, тобто це саме і є ті права, що їх у минулому часто називали «*природніми правами*»;

3) усіх людей, тобто *кожного*, рівною мірою наділено *людськими правами*;

4) саме тому, що такі права має кожна *людська істота за народженням*, вони належать особі, а не якій-небудь суспільній групі — незалежно від статі, раси, етнічного походження, фамільного роду, суспільного стану, роду занять, громадянства тощо.

По-друге: на підставі саме такого розуміння поняття «права і свободи людини» стає доступною і сутність приписів усієї частини другої статті 3. Якщо коротко, то з її приписів випливає, що *природні права* (тобто те, що охоплюється поняттям «права і свободи людини» у статті 21 та в частині другій статті 3):

- становлять *єдино легітимну мету* державної влади в Україні;
- становлять *єдино легітимне джерело походження* державної влади в Україні;
- визначають *єдино легітимну структуру* державної влади в Україні (побудову її на засадах поділу та за допомогою стримувань і противаг);
- визначають *єдино легітимні повноваження* державної влади в Україні.

Усе це чітко випливає з приписів частини другої статті 3, згідно з якими *природні права* постають як *імператив* стосовно: а) *змісту і спрямованості* діяльності держави; б) *відповідальності* держави перед людиною; в) *головного обов'язку* держави. І все це абсолютно вкладається в розуміння корпусу людських прав як *стандарту політичної легітимності*: тією мірою, якою держава (влада) захищає людські права, визначається легітимність самої влади та її практики¹². І якщо влада (державна) не виконує вимог такого імперативу, тоді вона втрачає свою легітимність. І тоді настає підстава для нагоди знести нелегітимну владу, навіть вдаючись до повстання як *легітимного* способу реалізації *права на отір* деспотії. У цьому разі критерій легальності цілковито втрачає свою практичну значущість¹³.

Традиційно вважається, що власне державна влада (її органи та посадовці) є головним адресатом людських прав. Така традиція базується на ідеї *суспільного договору*: коли люди входять у *суспільний договір*, за допомогою якого створюється держава (політична організація), то виконання обов'язків стосовно захисту людських прав вони покладають від свого імені на державу. Цим пояснюється те, чому стало звичаєм трактувати державу (владні органи) як адресата людських прав, а також те, чому до рук людей переходить відповідальність контролювати захист людських прав, якщо держава не виконує покладеної на неї ролі їхнього захисника¹⁴.

Як уже зазначалося, приписи *лише* частини другої статті 3 та статті 21 загалом і дещо частини першої статті 28 Конституції України (як загальні формули) перебувають у гармонії поміж собою, а одним із визначальних елементів, що забезпечують цю гармонію, є поняття «права і свободи людини»: завдяки тим формулам, до яких це поняття входить у рамках зазначених приписів, його слід розуміти як *природні права*.

Що стосується решти статей Конституції, то їхній понятійний апарат у цьому аспекті — це суцільний калейдоскоп дещо відмінних понять. Відійшовши від застосованого в засадничій статті 3 (розділ I) та в похідній від неї (загальної для розділу II) статті 21 поняття «права і свободи людини», український конституцієтворець дозволив собі неприпустиме — вдався до такої термінологічної непослідовності, що неминуче негативно позначилася на розумінні і тлумаченні поняття «права людини» взагалі. Навіть сама назва відповідного розділу Конституції (розділ II) вийшла за межі того, до чого методологічно зобов'язує засадничий характер приписів розділу I, зокрема установчий характер статті 3. Як наслідок — замість установленого (суголосно Західній правничій тради-

¹² Jack Donnelly. Universal Human Rights in the Theory and Practice. — 2. ed. — Ithaca, N.Y. [u.a.]: Cornell University Press, 2003. — P. 12.

¹³ Це той випадок, коли набувають практичної дієвості дві формули: одна — історично перша — міститься в Декларції незалежності США 1776 р. (коли народ потрапляє під владу абсолютного деспотизму, тоді в народу є право, і тоді це є його обов'язком — позбутися такої влади і забезпечити себе новими охоронцями своєї майбутньої безпеки); друга — із преамбули Декларації ООН 1948 р. (стосовно імперативу *правовладдя*: «...аби людина не була змушена вдаватися до повстання як до останнього способу порятунку від тиранії та гніту, надзвичайно важливо, щоб людські права було захищено правовладдям»).

¹⁴ Morton E. Winston. The Philosophy of Human Rights. — Belmont, California: Wadsworth, 1989. — P. 9.

ції) статтею 3 чіткого юридичного поняття «права і свободи людини» назва розділу II Конституції України є мішаниною елементів, властивих теорії *юридичного позитивізму радянського гатунку*: «права, свободи та обов'язки людини і громадянина».

Така понятійна мішанина представлена численним термінологічним розмаїттям стосовно загальної категорії людських прав по всьому тексту Конституції. Дисонуючи із зафіксованим у статті 3 поняттям «права і свободи людини», в інших статтях постають такі категорії, як:

- «права і свободи *людини і громадянина*» (статті 22, 55, 92, 102, 116, 157);
- «*конституційні* права і свободи» (стаття 22);
- «*конституційні* права і свободи *людини і громадянина*» (статті 64, 101);
- «права і свободи *громадян*» (статті 104, 119, 138).

Уважне прочитання всіх цих статей — брати їх поодиноці або загалом — показує, що всі чотири категорії в усіх випадках є тотожними до загального поняття «права людини». Досить переконливо про це свідчать, зокрема, приписи двох окремих статей, що стосуються інституту Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини: у цьому випадку пункт 17 статті 85 передбачає, що парламент заслуховує щорічні доповіді про стан дотримання та захисту *прав і свобод людини* в Україні, а в статті 101 йдеться про здійснення Уповноваженим Верховної Ради України з прав людини парламентського контролю за додержанням *конституційних прав і свобод людини і громадянина*. Не варто відкидати того, що в цьому випадку конституцієтворець насправду мав на меті вкласти одне й те саме значення в різні словесні формули, що містяться: 1) в офіційній назві цього органу — «права людини»; 2) у приписі стосовно щорічної доповіді — «права і свободи людини»; 3) у приписі стосовно функції парламентського контролю — «конституційні права і свободи людини і громадянина».

З іншого боку, аж ніяк не випадає сприймати наведені вище чотири категорії за їх юридичною сутністю як тотожні поняття «права людини». У будь-якому разі постає надскладна проблема, котру можна сформулювати таким чином: як за наявності такого розмаїття, представленого п'ятьма різними термінологічними конструкціями, провести лінію, котра б дозволяла чітко розуміти відмінність юридичної сутності, як мінімум, між такими поняттями, як «права людини» і «права громадянина», «права людини» і «конституційні права і свободи», «права людини» і «права і свободи громадян». Окрім того, є потреба вирізнити в усій системі конституційних приписів стосовно прав людини передовсім ті, що належать до так званих «негативних прав» (саме тих, що є «класичними», «традиційними» тощо), і ті, що належать до «позитивних прав». Можна означену проблему виставити і під іншим кутом зору: як розрізнити, де у статтях Конституції України йдеться про «природні права», а де — про «соціальні»?

Викладений вище (*Лекція 29*) аналіз бачення вітчизняними вченими та українським органом конституційної юрисдикції питання людських прав мав також і таку мету: проілюструвати, що через істотні вади самих конституційних приписів вітчизняна наука і практика розуміння людських прав зайшли до тієї міри заплутаності, що виборсатися з цього можна лише на *новій конституційній основі*.

Нам конче потрібно з великою відповідальністю поставитися до тих зауважень і рекомендацій, що їх висловила Венеційська Комісія ще на зорі правдивого вітчизняного конституціоналізму, коли вона чітко вказала на всі недоліки Конституції України, виявивши в ній, зокрема, ті «недосконалі з юридичного погляду приписи», які стосуються системи людських прав.

Немає сумніву, що таке завдання нам під силу. Єдине, від чого залежить успіх його виконання, — це беззастережне сприйняття вітчизняним науковим середовищем того незаперечного факту, що в основі ідеї *людських прав* лежить ідея *природного права*, про що свідчить увесь її багатовіковий родовід — від часів античності до сучасності.

Із цією метою пригадаймо якнайстисліше генеалогію людських прав як юридичної категорії.

Як юридична категорія *людські права* — відносно недавнього походження. Саме в такому вигляді — як *human rights* — поняття «людські права» увійшло в офіційний ужиток, починаючи зі Статуту ООН. У юридичному значенні поняття «людські права» (*human rights*) стоїть у синонімічному ряду з такими поняттями, як «природні права» (*natural rights*) та «індивідуальні права» (*individual rights*). По ухваленні Статуту ООН у творчості теоретиків і в деяких конституціях у цьому аспекті застосовувалися також і такі вислови, як: «права людини» («*the rights of man*»), «права громадян» («*the rights of citizen*»), «невідокремні» права («*imprescriptible rights*»), «невідчуженні» права («*inalienable rights*). Але спільним для всіх цих понять і висловів є одне: це — ідея природного права¹⁵.

Сучасне розуміння концепції людських прав сформувалося та усталилося в рамках матриці Західного лібералізму, що має такий родовід: «природне право» (античний період) → «природні права» / «*natural rights*», «права людини» / «*droits de l'homme*» / «*the rights of man*» (доба Просвітництва) → «людські права» / «*human rights*» (від середини ХХ століття донині). Матриця Західного лібералізму — це вся історія розвитку людських прав, що має назву «традиція природного права», що веде свій початок від часів Давньої Греції. У рамках цієї традиції сформувалася доктрина природного права, що мала визначальний вплив на ідеологію та формули Всесвітньої Декларації ООН 1948 р. Саме ця доктрина є основою для сучасного тлумачення людських прав.

Людські права (французькою — *droits de l'homme*, німецькою — *Menschenrechte*, англійською — первісно як «*the rights of man*», а згодом як «*human rights*» — «людські права») у буквальному розумінні — це права, які будь-хто має просто тому, що він (вона) є людською істотою, тобто людиною¹⁶. Таке розуміння виникло ще в період великих революцій ХVIII століття, коли права людини пояснювали як певний добір особистих прав та вимог, що належать *людській особі*, виходячи з того, що у своїй основі вона є *людиною*. По суті таке розуміння було спрямоване на спростування ідеї, що *права* є буцімто результатом якогось офіційного дарування від публічної влади — саме тієї ідеї, яка й досі переважає в працях вітчизняних авторів.

Людські права формують політичне суспільство, аби людські істоти змогли реалізувати можливості людської природи, яка передовсім забезпечила основу цих прав. Людські права невіддільні від людської природи як за демократичного режиму, так і за тоталітарного. Вони належать до того, що відповідає людській істоті з огляду на її людяність.

Людські права — це сучасний елемент справедливості. Але подібно до всіх концепцій справедливості вони не надаються до точного визначення, їх не можна звести до певної (означеної, чіткої) категоризації та класифікації. Людські права є прилюдним осудом (деонсацією) несправедливості з боку сучасності¹⁷.

Терміносподуки «*людські права*» та «*засади свободи*» часто стоять поряд, як-от в офіційній назві Європейської Конвенції. Часто їх уживають як синоніми, тобто вони є взаємозамінними. Іноді замість вислову «*людські права*» застосовують словосполучення «*фундаментальні права*». А в принципі — це одне й те саме поняття. Це, власне, і є *природні права*.

¹⁵ Francesco Francioni. The Rights of Access to Justice under Customary International Law // Access to Justice as a Human Right / ed. by Francesco Francioni, Academy of European University Institute. — Oxford [u.a.]: Oxford University Press, 2007. — P. 24.

¹⁶ Jack Donnelly. Universal Human Rights in the Theory and Practice ... (2003). — P. 7.

¹⁷ Costas Douzinas. Justice and Human Rights in Postmodernity // Understanding Human Rights / ed. by Conor Gearty and Adam Tomkins. — London [u.a.]: Mansell, 1999. — P. 134.